

EVLYÂ-YI CEDİD VE ZEYL-İ EVLYÂ-YI CEDİD ADLI ESERLERDE HALK BİLİMSEL ÖĞELER

Folklorik Elements in the Works of “Evliya-Cedid” and “Zeyl-i Evliya-yı Cedid”

Éléments folkloriques dans Evliyâ-yı cedid et son appendice Zeyl-i Evliyâ-yı cedid

Doç. Dr. Abide DOĞAN*

ÖZET

Bu makalede Ercüment Ekrem'in Evliyâ-yı Cedid ve Zeyl-i Evliyâ-yı Cedid adlı eserlerindeki halk bilimsel öğeler üzerinde durulmuştur. Eserler İstanbul'daki yeme-içme, dans, müzik, eğlence, oyun, piknik, çarşı-pazar, kutlama ve törenler gibi halk kültürünü yakından ilgilendiren zengin malzemeye sahiptir. Geleneksel ile modernin yanyana görüldüğü eserlerden yapılan alıntılar makalede günümüz Türkçesiyle özetlenerek verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Evliyâ-yı Cedid, Zeyl-i Evliyâ-yı Cedid, İstanbul, Şehzadebaşı, Direkler Arası, geleneksel, âdet

ABSTRACT

In this article, the scientific elements of the folklore in Evliyâ-yı Cedid and Zeyl-i Evliyâ-yı Cedid written by Ercüment Ekrem, are clarified. These books cover the rich folkloric material from Istanbul, as such the eating-drinking, the dancing, the music, the joys, the plays, the picnic, the bazaars, the celebrations and the communications. Traditional and modern lines seen both in the novels are summarized by means of using contemporary Turkish.

Key Words

Evliyâ-yı Cedid, Zeyl-i Evliyâ-yı Cedid, Istanbul, Şehzadebaşı, Direkler Arası, traditional, customs, folklore

Giriş

Cumhuriyet devri mizah ustalarından olan Ercüment Ekrem Talu, 1338-1340/1922-1924 yılları arasında İleri gazetesinde tefrika edilen Evliyâ-yı Cedid ile 1339/1923 yılında vatan gazetesinde yayınladıktan sonra 1341/1925 yılında Zeyl-i Evliyâ-yı Cedid adıyla kitap haline getirdiği eserleriyle Evliya Çelebi tarzını devam ettirmiş bir edibimizdir. Bundan dolayı da Evliyâ-yı Sâni olarak anılmıştır. Eserlerin meydana gelmesinde Evliyâ Çelebi (Hafız Mehmet Zillî Bin Derviş Hazretleri)'nin büyük katkısı olmuştur. Eseri yazmaktaki amacı, eserde zikredilen olaylar ve bahsi geçen müşahedeleri unutulmadan gelecek nesillere

yadigâr bırakmaktır. Zira, İstanbul'da Evliyâ Çelebi'nin zamanından (17.yüzyıl) beri epeyce değişiklik olmuştur. Çelebi, Sultan IV. Murad zamanına kadar meydana gelen olayları Seyahatnamesinde anlatmış, ondan sonra hiçbir himmet sahibi çıkıp da onun eserini taklit ve ikmal etmemiştir. Evliyâ-yı Cedid'e yazdığı mukaddemede Hüseyin Rahmi'nin de belirttiği gibi, bu zahmetli işe Ercüment Ekrem cesaret etmiştir. Hüseyin Rahmi'ye göre, Evliyâ-yı Cedid “eskinin hemen hemen üç yüz seneye yakın bir zaman sonra gelen yenisidir.” Evliyâ Çelebi birçok ülkeyi dolaşarak altı ciltlik Seyahatnameyi bize yadigâr bırakmış, fakat yeni Evliyâ eskisi kadar gezip do-

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

laşamamıştır. Çünkü Evliyâlık eskiye oranla çok zordur. Bu devirde insanlar herşeye kolayca inanmamaktadır. Tenkid de şimdiki gibi ayağa düşmemiştir (Ercüment Ekrem 1338-1340: 2-3).

İşte böyle bir devirde böyle bir işe kalkışan Ercüment Ekrem, iki eserinde Seyahatnamede bulunmayan imârât, hayrat, örf-âdet, yaşayış, zevk, dans, müzik, eğlence, giyim, kuşam, oyun, alışveriş, dekorasyon, kutlamalar, şenlikler vb. konularla ilgili çeşitli bilgileri gözlemlerine dayanarak, zaman zaman da bir öykü kurgusu içinde, nükteli bir biçimde yansıtarak bir dönem İstanbulunu ebedileştirmiştir.

Evliyâ-yı Cedid ve Zeyl-i Evliyâ-yı Cedid'de Halk Bilimsel Öğeler

Ercüment Ekrem, gezilerini İstanbul'la sınırladığı iki eserinde halk biliminin kapsamına giren şu konular üzerinde durmuştur:

1. Dans, müzik, eğlence, oyun.

a. Geleneksel ramazan eğlenceleri ve eğlence mekânları

Evliyâ-yı Sâni'nin (bundan böyle sadece Evliyâ olarak anılacaktır) İstanbul gezintileri ilk kitapta çoğunlukla, ikincisinde ise tamamen ramazana rastlamaktadır. Evliyâ dostlarıyla beraber iftar ve namazdan sonra Saraçhanebaşı, Direkler Arası, Vezneciler, Şehzadebaşı ve Sultan Beyazid meydanında dolaşmayı âdet edinmiştir. İstanbul'un ramazanı dünyada meşhurdur ve İstanbul böyle zamanlarda, bütün alışveriş merkezlerinin bulunduğu bir belde, büyük bir gezinti yeridir. Özellikle Şehzadebaşı denilen büyük bir ana yol vardır ki, gezip görülmeye değerdir (Ercüment Ekrem 1338-1340:47).

Evliyâ dostlarıyla birlikte bir arkadaşının tavsiyesine uyarak, Harbiye Nezâreti'nin önünden geçip Maliye hazinesine yakın olmasından dolayı Vezneciler diye anılan semte, oradan da Darülfünun binasının sağına yönelip Direkler

Arası'na varır. Burası çok büyük sağlam taştan sütunlar üzerine kurulmuş ve güzel çatılarla süslenmiştir. Ancak daha sonra bu sütunlar, beldenin hayratının tamamı gibi, yıkılıp tahrip edilerek, adı geçen semt, garp medeniyetine yakışır bir cadde (!) haline getirilmiştir. İşte bu Direkler Arası mamur ve şen bir çarşı olup esnaf burada toplanmıştır. Aynı zamanda ilim ve kalem erbabı için dinlenecek bir yerdir. İlim-irfan mektebine benzer çayhane ve kıraathaneleri vardır. Bunlardan Mersin Efendi ve Yakup Efendi'nin meşhur çayhanelerinde toplanan emekli vs. kalabalık fecrden akşama kadar burayı mekân tutar, tavla, babalık, prafe, sitte ve sittin gibi nice oyunlar oynar, can sohbetleri ederler. Evliyâ ve dostları da bu çayhanelerden birine girip güzel kokulu çay ve nargile içerlerken dışarıda "dalga misali coşan" bir kalabalık görürler. Bu insanların nereye gittiklerini soran Evliyâ piyasaya (pırasa vezninde) cevabını alır. Sonradan bu halkın bir kısmının tiyatro ve sinema denilen temaşâhânelere gittiklerini anlar.

On dokuzuncu yüzyılın önemli eğlence merkezlerinden biri olan Direkler Arası, Osmanlı döneminden bu yüzyıla kadar yeniçerilerin gezinti ve eğlence yeridir. Türk sahne hayatının kuruluş ve gelişmesinde büyük payı olmuştur. O yıllarda Direkler Arası'nın asıl eğlenceleri Karagöz, Meddah ve pehlivan güreşleridir. Güllü Agop burada temsiller vermiştir. Ancak onun suflörlü tiyatro oynama tekeline elde etmesinden sonra bazı oyuncular suflörsüz oyun oynamaya girişmiş, bunun sonucunda da tulüât tiyatroları denilen ve Hamdi, İsmail, Şevki, Abdürrezzak ve Kel Hasan gibi devrin büyük oyuncularının kurduğu topluluklar Direkler Arası'nda sahnelenmeye başlamıştır. 1880'den sonra burada çeşitli tiyatro binaları yaptırılmıştır. İstanbul'da gece hayatının Beyoğlu'na kaymasıyla Direkler Arası da eski canlılığı-

nı kaybetmiştir (Ana Britannica 1993: 307-308).

Evliyâ adı geçen eserlerinde Direkler Arası'nı eski ve yeni haliyle tanıtır. Artık eski geleneklerin, eğlencelerin yerini yenileri almış, Direkler Arası tiyatro ve güreş oyunlarının yanında yeni eğlence ve oyunlara da mekân olmuştur.

Eserin zeylinde de ramazan akşamlarında İstanbul halkının eğlencelerine yer verilmiştir. İftardan sonra Fatih türbesinden itibaren coşkun bir kalabalık âdetâ caddelerden taşar. Yakışıklı erkeklerle, güzel, melek yüzlü kadınlar kolkola, birbirlerine iltifatlar ederek geçerler. Yer yer, neşeli çocuklar maytaplar yakarak, koşarak ve gülüşerek birbirlerini kovalar. Ana caddenin her iki tarafında kepenk ve duvarı beyaz ile kırmızıyla boyanmış, çeşitli Uşak ve İran küçük halılarıyla süslü, aydınlık ve gösterişli çayhane ve kahvehaneler ağzına kadar insanla dolar; kimi Çin işi fincan içinde mis kokulu kahve veya kokulu çay, kimi de billur nargilelerle İran tönbekisi içer. Bu çayhane ve kahvehanelerin bazılarında çingene üstadlar geleneksel zurna ve nekkâre ile şevki arttırıcı fasıllarla cana can katarlar. Bazılarında da modern bir müzik aleti olan gramofon çalışır (Ercüment Ekrem 1341:52-53).

Evliyâ'nın, gezintilerinde Şehzadebaşı, Direkler Arası, Vezneciler, Beyazid Meydanı gibi semtleri tercih nedeni, buraların Beyoğlu'na göre daha geleneksel oluşudur. Ona göre Beyoğlu, eğlence, meyhane, kahvehane ile dolu, saz, söz, kadın ve içkiyle vakit geçiren, hay huy eden insanların mekânı olduğu için şer ve fesat yuvasıdır.

b. Yeni eğlence biçimleri

Evliyâ-yı Cedid ve zeylinde geleneksel eğlence biçimleri ile yenileri üzerinde durularak zamanla birlikte meydana gelen değişimler ortaya konmuştur.

Eskiden zevk erbabı ve gam ile taşıyan unutmuş safâ sahipleri felekten

kâm almak istediklerinde, yer yer birer aydınlık yerde toplanıp saz üstadlarını davet edip saz, çöğür, ney ve tambur ile *Hüseyn Baykara fasılları*¹ düzenleyerek rahatlamak, canlanmak isterlerdi. Uşak, gerdaniye, buselik, rast gibi makamlarında karar kılarlardı. Ama durum şimdi eskisinden farklıdır ve eğlence biçimleri değişmiştir.

1920'li yıllarda, Evliyâ'nın gözüyle, İstanbul'unun eğlence biçimini çayhane ve kıraathanelerdeki sazlı sözlü eğlencelerden başka sinema, tiyatro, opera ve operetler, bar, bale ve kulüplerdeki faaliyetler oluşturur.

Ramazan geceleri Şehzadebaşı'ndaki tiyatro salonunda hânende, sâzende, rakkas, pişekâr, mukallid vb. kişiler yetmiş tastan feleğin çemberinden geçmiş şehir çocuklarının hepsi bir araya gelerek tiyatroya gider, taştan binaların içinde otuz gece oyunlar oynar, her gecesinde oyun izlemeye gelen halktan keseler dolusu paralar alırlar. Bunlar aşağı yukarı ikiyüz kişiden oluşur; sınıflarına da *kumpanya* denir. Evliyâ kısa kısa bu kumpanyaları şöyle tanıtır:

1. Dârübedâyi Sınıfı: Bunlar dönemin ünlü oyuncularındır. Şadi Çelebi, Behzat Çelebi, Raşit Çelebi, Şefkati Nureddin Çelebi, Adil Çelebi ve arkadaşları dönemin yegâne mukallidleridir. Eliza Banu ile Roza Banu ise üstad ve sanat ehli bayanlardır. Bunların kendilerine özgü kıyafetleri ve saçları vardır. Oyun icabı gülüp ağlamalarını görenlerin aklı perişan olur. Oyunları da görülmeye değerdir. Kişinin bin derdi olsa, gidip bir kez bunların mukallidliklerini izlese, sıkıntısından kurtulur. Bir kaynana ve damat oyunu vardır ki görülmeye değer. Grubun diğer oyunları şunlardır: Sekizinci, Gönül Oyunu, Bir Donanma Gece-si Oyunu, Hançer Oyunu, Baykuş ve Bora Oyunları... (Ercüment Ekrem 1341:48-49).

2. Esnaf-ı Operetciyân-ı İstanbul: Bu da çok meşhur bir operettir. Küçük Ömer, Aynar, Cemal, Sahir Çelebi, Nevvaret (kadın şarkıcı) mensuplarındandır. Hepsisi de çok başarılıdır. Hakkı Necip Çelebi Moda Çılgınları arasındaki Paşalı Arif oyununda, Sezai Nâmık Çelebi Atlı Ases oyununda başarılı taklitleriyle dikkat çekerler. Bunların şöhreti tâ Hindu Sind'e kadar ulaşmıştır.

İstanbul'un operetlerinde güzel çalılıp söyleyen saz ve söz sanatçıları vardır. Bunlar oyuna başlamadan önce halkın huzurunda fasıl yaparlar. Bu gösteriler değil İstanbul'da, belki Âdem'den beri yeryüzünde görülmemiştir. Bunların gösterilerinden elde edilen gelir savaş meydanında mâlûl olan gazilere harcanacağından izlemesi sevaptır (Ercüment Ekrem, 1341:50).

3. Naşit Kulu Çelebi: Naşit Çelebi de çok iyi bir mukalliddir. Günahkâr kâfirlerin, vesâirin dillerini ve tavırlarını hiciv ve taklid konusunda benzeri yoktur. Sohbet sırasında öyle lâtif ve zarif, nükteli sözler söyler ki, kimse bir tekini bile tanzir edemez: Her gece kıyafet değiştirip civan, nigâr, Arap ve Arnavud, bekri, külhanbeyi, abdal, bozacı, turşucu, haremağası, hamile kadın taklitleri yapar ki, bir kere dinleyen gülmekten bayılır. II. Abdülhamid'in huzurunda özel olarak hikâye ve fıkra anlatmış ve Sultan'ı eğlendirmiştir. Kendisi çok kıymetli, her dilde kışa anlatan, güzel ve zarif konuşan biri ise de rakkas ve rakkaselerin ne yazık ki lisanları acayıptır ve kendileri de güzellikten yoksun kimselerdir (Ercüment Ekrem, 1341:50-51).

4. Esnafı Operetciyan-ı Hâle: Bunlar Beyoğlu Tepebaşı'nda hünerlerini gösterirler. Mâhir ve üstad adamlardır. Pîrleri, güzellikte seçkin, şuh ve nazlı matmazel Efrac adında taze bir güzeldir ve çengi tefçigi çalmakta hepsinden ileridir. Mahmut İbrahim Çelebi, Ömer Aydın Çelebi de çok müstesna mukallid-

lerdir. Bayanlar ise boy ve endamları yerinde, gül yüzlü, nergis gözlü güzellerdir. Gösterileri her gece izleyenleri büyüler (Ercüment Ekrem, 1341:51).

İstanbul'da izlemeye değer bir de *opera* fasılları vardır. Türkçe'de "büselik" mânâsına gelir. Feryad ü figandan ibarettir. Üstad bestekâr Muhlis Sabahattin'in *Çaresâz* adıyla bestelediği birinci operası vardır ki dinleyeni hayran bırakır. Şehzadebaşı semtinde bulunan oyun yerinde üstad sanatkârlar her gece bunu ve başarılı bir şekilde düzenlenmiş diğer fasılları icrâ edip milleti şenlendirirler. Lâtif temâşâdır (Ercüment Ekrem, 1341:20).

İstanbul'da tarabhâne (sevinç ve coşkunkluk evi) ve tiyatrohâneler gece yarısı tatil olduklarından, aşıklar da kapılardan grup grup çıkan yosmaların güzel yüzünü seyretmek istediklerinden bu saatte buralar dâimâ *adam deryası* kesilirmiş. Evliyâ da hemen hemen geleneksel bir hal alan bu durumdan dolayı evine gitmekte gecikmiştir (Ercüment Ekrem, 1341:55).

İstanbul'da halkın rağbet ettiği eğlence yerlerinden bir kısmı da *bar ve balolar*'dır. Buralara girmek için de âdetler vardır. Bu raks âlemlerine girmek için siyah çukadan özel bir elbise giymek zorunludur. Bu, pantolon, câmedan ve firak denen eteği uzun bir çeşit hırkadan ibarettir. Adam bu acayıp elbisenin içinde o derece muzip olur ki, günlük giydiği ferah esvabından sonra bu firakiyle bayağı inler. Fakat güzel kadın ve kızların naz ve işveyle yanına gelip iltifat etmeleriyle çabucak içinde bulunduğu gam ve sıkıntıdan kurtulur, şen ve mutlu olur (Ercüment Ekrem, 1341:46).

Halkın eğlence mekânlarından biri de *külüplerdir*. Buralarda toplantılar düzenlenip sabaha kadar ebûger sohbetleri edilir. Bu, çok güzel bir oyundur ancak müptelâlarını kısa sürede iflâsa mahkûm eder. Onu icad eden kişinin,

tüm malını mülkünü kaybettikten sonra şöyle beddua ettiği rivayet olunur: “Her kimse ebuger oynar ise hânımâni harap olsun” (Ercüment Ekrem, 1341:47).

Değişen eğlence biçimine uygun olarak kullanılan sazlarda da farklılık vardır. Geleneksel sazların yanında Batı kaynaklı yeni sazlar da eğlencenin bir parçasıdır. Örneğin, viyolonsel. Büyük ve garip bir alet olarak tanıtılan viyolonsel, Evliya'ya göre, gelen gidenin ayağını çekip yere düşürdüğü için bu adı almıştır: Vay-olan-çel. Çok büyük olduğu için, çalan kişi onu canan yaslar gibi sinesine yaslayıp öyle çalar.

Halk dilinde *cezbend* olarak anılan cazbandı ise Evliyâ hay huy olarak değerlendirir. Viyolonselde olduğu gibi bunda da nükteli bir açıklama yapar: Onu sürekli dinleyen cezbesine kapılıp esiri olur. Bu yüzden de *cezbend*, *zincirbendden galattır* (Ercüment Ekrem, 1341:20-21).

c. Spor

Spor daha çok erkeklerin râğbet ettiği bir oyundur. Burada geleneksel bir spor olan ve bir zamanlar Direkler Arası'nda moda olan *güreşin* yanında, *boks* ve *futbol* gibi Batılı oyunlara da yer verilmiştir.

Evliyâ gezintileri sırasında bir çadıra girip güreş de izler. Rumeli ve Anadolu'nun gürbüz, güçlü, hünerli, ulu erleri her gece teravihten sonra toplanıp güreş ederler. Evliyâ da bu geleneksel sporumuzu zevkle seyreder.

İstanbullular yaz kış, soğuk sıcak demeden, boş kaldıkları zaman şehrin meydan ve boş arsalarına giderek orada futbol denen oyun oynarlar. Bu, çocuklar hatta büyükler arasında bile makbul ve çok sevilen bir oyundur. Evliyâ eserinde Taksim'de seyrettiği bir futbol maçı ile yeni bir oyun olan boks maçını nükteli bir biçimde anlatır.

2. Beyoğlu

Evliyâ'nın iki eserinde de yeni ya-

şam tarzının benimsendiği Beyoğlu'nun ayrı bir yeri vardır. “Şer ve fesat yuvası” olarak değerlendirdiği Beyoğlu'nu, Vezneciler, Direkler Arası, Şehzadebaşı gibi geleneksel yaşantının devam ettiği semtlerden ayrı tutar. Beyoğlu'nun tarihçesini verir: Burasını Frenkler kurmuştur. II. Murad zamanında Fransa Kralı III. Hanry'nin elçisi (Şövalye de Jermini) adlı şahıs, bugün Fransa elçilik binasının bulunduğu yere bir köşk inşa ettirerek buraya yerleşmiştir. Daha sonra Venedik, Leh ve Flemenk elçileri de onu taklit edip Beyoğlu'nu mekân tutmuşlardır. Beyoğlu'nun binaları üstad Mimar elinden çıkmış, güzellik âbidesidir. Kat kat olan bu binalara *apartman* denir. Apartmanı, isminin nasıl ortaya çıktığını nükteli bir dille anlatan Evliyâ, semtteki ticarî hayatın azınlıkların elinde olduğunu belirtir (Ercüment Ekrem, 1341:14).

Evliyâ eski Beyoğlu ile yenisini bir arada tanıtır. Eski Beyoğlu'nun etrafı çepeçevre dört yüz bin adımdır. Burç ve barusu yoktur. Kalesi harap olup yıkılmıştır. Ceneviz devrinden kalma bir kalesi vardır ve yüz yirmi zirâ² bir binadır. Gökyüzüne baş çekmiştir âdetâ. Zirvesinde kule ağaçları gece gündüz nöbet bekleyip İstanbul'un herhangi bir yerinde yangın başlangıcı görseler, gündüz ise rengârenk bayrak çekerek, gece ise kandil yakarak ahaliye ilân ederler. Âdet böyledir. Bu kulenin şekli yuvarlaktır. İçindeki merdivenle zirvesine çıkıldığında şehrin her tarafını buradan güzelce seyretmek kolaydır. Burası bugün Galata kulesi dediğimiz kuledir (Ercüment Ekrem, 1341:14).

Evliyâ, Evliyâ-yı Atık'tan da nakiller yapar. Eski Evliyâ'nın ifadesine göre, Beyoğlu'nun meyhaneleri Rum, satıcıları Ermeni, halıçıları Yahudi'dir. Ama zamanın hükmü herşeyi değiştirdiğinden bu üç sanat bugün yalnız Rumların elindedir (Ercüment Ekrem, 1341:15).

Beyoğlu'nun yiyecek ve içeceği de dünyada meşhurdur. Has ve beyaz francala ekmeği, şekerleri, lâ'l-gün katresi haram, türlü türlü şarapnâbları vardır ki, yemekten sonra yolunu şaşırınlar oradan geçerken, kokusuyla sarhoş olur (Ercüment Ekrem, 1341:14).

3. Giyim-Kuşam

Evliyâ'ya göre İstanbul'da yaşam tarzına bağlı olarak giyim tarzı da değişmiştir. Eskiden Konstantaniye'de oturan erkekler başlarına imame ve kavuk takarken, şimdi kurnaz Bulgar gibi, siyah kuzu derisinden kalpak veya Cezayir Rumları gibi kırmızı fes, çuka don yerine pantolon, bir nevi dar dizlik ve zekât vezninde cekât denilen bir çeşit hırka giyerler. Eski tarzda giyinen Evliyâ'yı da yadırgarlar.

Evliyâ'yı erkeklerden çok kadınların giyimi ilgilendirdiğinden, biz burada kadın konusuna da değinmeyi uygun buluyoruz.

Evliyâ Çelebi'den beri İstanbul'da çok değişiklik olduğunu kaydeden Evliyâ, işe zamanın İstanbul kadınlarının giyim-kuşam ve yaşam tarzı ile ilgili bilgiler vermekle başlar. Ona göre İstanbul'un kadınları cennetteki hurileri andırır, melek yüzlü, nazlı ve işvelidir. Kıyafetleri de kendileri gibi gayet hoş ve zariftir. Hanto vezninde manto denen bir uzun hırka giyip öyle dolaşırlar. Bunlar sanki tavus kuşu gibi, İrem bağında salına salına naz ve edâ ile yürüyen güzelce dir. Bazılarının mantoları tek parça samurdandır ve çok değerli kaftana benzer. Nedendir bilinmez, bazı kadınlar bu kürkleri ters giyip öyle gezerler. Bu acayip durumu bir türlü anlayamayan Evliyâ şöyle düşünür: "Muhtemeldir ki, lânetlenmiş iblisi baştan çıkarmaya karşı bir tedbir olsun." Kadınların etekleri gayet kısadır; ayak ve bacakları onlara hasret olanların gözlerine görünür. Fakat her kısa etekli kadın namuslu değildir. Bazı kir ve pislikten korunursalar da

diğer tehlikelerden korunmak için tedbir yeterli olmaz (Ercüment Ekrem, 1341:18).

Kadınların hemen hepsinin giysileri ensesinden kesiktir. Daima spor yaparak zayıf ve nahif kalırlar. Bu nedenle her biri yeni yetişip gelen delikanlı köleye benzerler ve âşıkların makbulü olurlar. Bundan böyle meclislerde her kim *saçı uzun akli kısa* diye sürç-i lisan etse hemen öfkelenip *bizim saçımız kısa aklimiz uzundur*; diyerek o zatı azarlarlar. Kadınlar arasında kaptan, süvari, hükümet kaleminde kâtip, hatta doktor olanlar da vardır. Ama bunlara gönül vermek iyi değildir (Ercüment Ekrem, 1341:21).

İstanbul'un meşhur kadınları genellikle zevk ve eğlenceye düşkündür, *meclisleri bezm-i Cem, muhabbetleri gamdan uzaktır*. Kışın çay âyinleri, saz ve raks fasılları icrâ edip felekten kâm alırlar. Yazın ise Kadıköyü, Moda Sahilleri, Ayastefanos taraflarına veya Kızıl Adalar'a (Heybeli, Kınalı, Burgaz, Büyükada) giderler. Gül dolu cennet gibi bahçelerde dolaşırlar veya denizde yüzerek onlara müptelâ olanların akıllarını başlarından alırlar (Ercüment Ekrem, 1341:21).

Kadınlar genellikle çaya düşkündür. Çayı tek başlarına değil de cemaatle içme alışkanlıkları vardır. Bektaşilerin toplanma âyinlerini taklit ederek çay âyinleri düzenlerler. Evliyâ da bazılarında bulunmuştur. Bazıları şiir ve musiki de Nabi ve Farabi'nin öğrencileri gibidir. Dünyanın hiçbir yerinde (Hind, İran, Frengistan ve Türkistan zemininde) böyle kadınlar yoktur.

Çay ayini sırasında dans denilen bir çeşit raksları vardır. Bunlardan *Şemmi* (koklamayla ilgili) denen bir tür dans dikkati çeker. Evliyâ da bu dansı izlemiş ve hayran kalmıştır. Dans şöyledir: İki güzel ve hoş görünümlü kadın karşı karşıya geçip hareketlerini saza uydurarak saralı gibi bedenlerinin her bir uzvunu

ayrı ayrı titreterek bir saat kadar dans ederler. Kadınların parfümü de orada bulunanları etkiler. Bu nedenle bu oyunun adı *Şemmi* olmuştur. Yani koku ile ilgili bir oyundur. Bununla beraber kadınlar fokstrot, vanastip, tango ve vals gibi, dönemin modern ve ibret verici, aynı zamanda bütün kadınlar tarafından beğenilen danslarını da bilir ve uygularlar.

Kadının kıyafetini ve zarafetini tamamlayan makyajdan da söz edilir ikinci kitapta. Yüzlerine pudra süren, tırnaklarını kedi tırnağı gibi sivriltilip cilalayan -çoğu kez aşıklarını bunlarla yaralarlar- bu kadınlar şeffaf kıyafetleriyle adamın aklını başından alırlar (Ercüment Ekrem, 1341:18-21).

Burada sözü edilen 20'li yılların kadınları yaşam tarzlarına uygun seçtikleri kıyafetleri ve makyajları ile zarafet ve güzelliklerini bütünleştiren modern kadınlardır.

4. Parklar, gezinti ve pazar yerleri

Evlîyâ döneminin mesire ve pazar yerlerine de dikkat çektiği ikinci eserinde buraların özelliklerinden ve insanlar arasındaki sosyal ilişkilerden de bahseder.

İstanbul halkı o yıllarda bu gezinti yerlerinde, özellikle yaz aylarında vakit geçirip eğlenir. Her yerin müşterisi farklıdır. Örneğin, *Sarayburnu'ndaki Park* evi barkı olmayan serserilerin mekânıdır, aynı zamanda aşıkların da buluşma yeridir. Ondan biraz daha küçük olan *Sultan Ahmet Parkı* da âşıkların mekânıdır. Gül bahçesi meşhur olan *Fatih Parkı* da İstanbul'un uğradığı gezinti yerlerinden biridir.

İstanbul'u evsiz barksız bırakan acımasız yangınlar, şehrin bazı kısımlarını harabeye çevirmiştir. Buralar herkesin, özellikle de kötü ve fesat insanların uğrak yeri olduğundan tekin değildir.

Zorunlu olmadıkça namuslular *yangın yerlerinden* geçmezler.

Üsküdar'daki *Doğancılar Parkı*, Üsküdar'ın ünlü dilberlerinin sevgilileriyle buluşma yeridir. Yine Üsküdar'da deniz kenarında bulunan *Şemsi Paşa Seyrangâhı* da âşıkların mekânıdır. Marmara sahilinde hoş bir gezinti yeri olan *Moda Burnu- Avratâbâd*'da akşam olunca Kadıköy'ündeki bayanlar çeşit çeşit elbiselerle hava alırlar. Üzerlerindeki şebboy, yasemen, misk, anber ve ıtırşâhi kokularıyla hava kokuya boğulur. Bu kokulu kadınlar kol kola yürürken onları görenler seyyar çiçek bahçesi sanır.

Büyük Çamlıca denen mesire yeri, Üsküdar civarında yüksek bir tepenin üzerine kurulmuş, insana ferahlık veren bir yerdedir. Yazın binlerce zevk ve safa sahibi gelip burada sabahtan akşama kadar sazlı sözlü vakit geçirirler. Havası ve suyu çok temizdir. Dünyada eşi yoktur. Karadeniz'den Marmara'ya kadar bütün şehri buradan seyretmek cana can katar. Buraya ulaşmak, diğerlerine göre daha zordur.

Bugün *Kağthâne-Gubârâbâd*, eskiden de *Sadâbâd* olarak anılan bu mesire yeri zamanında öyle güzelmiş ki, burayı gören Acem, Hind, Yemen ve Habeş seyyahlar dünyada benzeri olmadığını söylemişlerdir. Damad İbrahim Paşa tarafından imar edilip büyük bir saray yaptırılan Sadâbâd devrin önemli mesire yerlerindedir. Şair Nedim Sadâbâd ile ilgili gazel ve kasideler söyleyerek burayı ebedileştirmiştir. Birkaç sene evveline kadar tatil günleri binlerce genç ve güzel âşık bu insanı ferahlatan yere gelip eğlenirdi. Ortadaki hoş nehrin etrafındaki ağaçların altında kokulu ot ve yonca dan ibaret çimenlik üzerine öbek öbek toplanıp Hüseyin Baykara sohbetleri ederlerdi. Burada saz ve sözün sınırı yoktur. Ama günümüzde bu gönül açan gezinti yeri terkedilmiş ve unutulmuş,

ara sıra gidip gelenler toza bulanmış bir şekilde dönmüşler ve gördükleri hüznü manzara karşısında ciğerleri parçalanmıştır.

Marmara'nın ortasında bulunan dört adet havadar ada *Kızıl Adalar* olarak anılır. İstanbul'un kibar tüccarları hava değişikliği için yazın oralara giderler. Güzellerinin güzelliklerini ve yüzünü anlatmaya dil yetmez. Bu adaların başlıcaları olan Büyükada ve Heybeliada'da büyük çam ormanları olduğundan iklimi değiştirir. Ancak akan suyu olmadığı için Ada halkı sarnıçlar kazıp yağmur sularını biriktirirler. Adanın bazı çiçek ve meyveleri ünlüdür. Yasemen ve anber çiçeği, Frenk eriği zevkini bilenler için makbuldür. Büyükada'nın en yüksek yerinde *Ayayorgi* adında bir kilise vardır. Adanın sahili tamamen kumsaldır. Binlerce güzel, temmuz ayında pembe gül misali nazik vücutlarını lâcivert ibrişimden fitalara sarıp balık gibi yüzerler. Görenlerin aklı perişan olur. Mavi göletinden kırmızı renkli lezzetli ve nefis bir balık çıkar, bu balık damak zevki olanlar için vazgeçilmezdir (Ercüment Ekrem, 1341:40-43).

Bir dönemin gözde park ve gezinti yerlerinden başka Evliyâ **çarşı-pazar**lardan da bahseder.

İstanbul'un çarşıları da meşhurdur. Alışverişe giderken güzel giyinmek de âdettendir. Örneğin, *Büyük Çarşı*'ya kadınlar en güzel elbiselerini ve ziynetlerini takıp gelirler. Artlarından dükkan sahipleri dükkanlarından dışarı çıkarak "Buyur Sultanım! Aradığımız bizde vardır. Al verelim, sarıverelim. Teşrif edin iki gözüm!" diye lâf atarlar, bayanlar ise buna alçak sesle gülerek karşılık verirler. Büyük Çarşı'da her çeşit esnafın aralarında iltifat etmeleri eski bir adetmiş.

Bu çarşıda eski pirinç mangallar, sedefli, yeşil ve pembe dalgalı sedeften rahleler, değerli ev eşyaları, resimler vb. eşyalar satılır.

Mahmut Paşa'da ise caddenin ortasına satılacak eşyaları koyan tüccarın gelip geçene seslenerek alış verişe teşvik etmesi de gelenektendir. Yedi cihanda en uygun alışveriş yeri burasıdır. Kuş sütüne varıncaya kadar herşeyi ucuza burada bulmak mümkündür (Ercüment Ekrem, 1341:62-63).

5. Yeme-içme

Evliyâ bu konuyla ilgili olarak Şişli'de davetli olduğu bir iftar sofrasını anlatır. Bu sofraya elit tabakaya ait olmakla birlikte, yiyeceklerin bir kısmı (hurma, reçel, portakal, zeytin vb.) ramazan sofralarına ait geleneksel yiyeceklerdir. Akşam olunca İstanbul'un yedi yerinden atılan birer pâre balyemez topları güneşin batışını haber verince, herkes iftar için odaya girer. Büyük bir sofranın üzerinde kırk bir adet Çin işi tabak içinde mis kokulu hamurlar, kırmızı renkli Flemenk peynirleri, her biri elma iriliğinde zeytinler, Frenk üzümü, ahududu, un-nâb³, taze ceviz, menekşe, portakal, mis kokulu reçeller, lâl renkli Kayseri pastırması, Tunus hurması ve daha bir çok nefis yiyecek yendikten sonra sıra çorbaya gelir. Ondandan sonra kebab yapılmış koyun eti kavurması yenir. Onu takiben on yedi türlü nefis nimetlerden yiyen misafirler şükrederek sofradan kalkarlar. Yemekten sonra salonda, üstüne mücevher zarflı fincanlarla kahveler içilerek yemeğe son verilir (Ercüment Ekrem, 1341:80-83).

İstanbul sosyetesinin bu mükellef sofradan çay partileri ve nefis Beyoğlu yiyeceklerinden başka bazı içkilere de düşkünlüdür. Bunlar vermud, bira, vokka, cin, koktely, mâder ve şampanyadır. Bir damlası karum olan içkileri içip sarhoş olan sosyete mensupları, Ankara'da Millet Meclisi'nin bu içkilerin satışını ve kullanımını yasaklamasından dolayı bir rahatsızlık duysalar da, bir çaresini bularak bunları kendi evlerinde yapma kararı alırlar.

“Bağban bir gül için bin hâra hizmetkâr olur” fetvasınca her türlü sıkıntıyı göze alıp istediklerini yapmaktan da geri kalmazlar (Ercüment Ekrem, 1341: 47).

Daha önce de belirtildiği gibi, Be-yoğlu'nun has beyaz francala ekmeği, şekerleri ve şarapları ünlüdür. Ayrıca, İstanbullu hanımların çay partileri de belli bir zevki, yaşantıyı yansıtmaları bakımından dikkate değerdir.

6. Ev döşemesi

Evliyâ apartmanın moda olduğu dönemlerde, Şişli'de gittiği bir apartman dairesinin döşemesi hakkında da bilgi verir. Kendi fakirhanesinin yanında oldukça gösterişli eşyalarla döşenmiş olan bu ev, dönemin -yine belli bir kesime ait- ev döşeme zevki ve âdetini göstermesi bakımından önemlidir.

Evliyâ, cümle kapısından içeri girdikten sonra yüz on sekiz basamaklı mermer bir merdivenden yukarı çıkıp kalaycı küreği benzeri, camı ağzından çıkacakmış gibi soluyarak durup bekler ve kapıyı çalar. Kapıyı matemli siyah elbiseler içinde, billûr gerdanlı, kolları yarı açık, saçları bir çeşit altından taç gibi başının tepesinde toplu, sürmeli bir rum kızı açar ve gönül avlayan bir sesle misafiri buyur eder.

Hizmetçilerin genellikle rum kızı olması ve giyim tarzı o dönem için çok eski olmamakla birlikte, daha sonraları bu hizmetçi tipi geleneksel hale gelmiştir.

Evin döşemesi mükemmeldir. Ev Hind işi, Çin işi, Avrupa işi, sedef, süslü ve nakışlı eşyalarla döşelidir. Yerde renkli, tek parça eşsiz İran halısı serilidir. Şahın sarayında bile böylesi yoktur. Frenk işi, renkli süslü bir sedir (kanep), altı adet dört ayaklı sandalye, ayrıca dörder ayak ve ikişer kollu fotvi sandalye, bir adet piyano, bir dönen, cilalı, tek parça odundan yapılmış “geridun” denilen sofra, içinde altın ve gümüş kapka-

caklar, kehribar tesbihler, mücevher saatler, kıymetli Çin porselenden yapılmış kâseler, buhardan, lüledan, gümüş sini ve sahanlar, nadide kalemtraş ve divitler, gül ağacından yapılmış büyük camekân dolap (vitrin), altın yaldızlı çerçevelerle çevrilmiş bukelemun resimli peri yüzler ve billûr avizelerle oda ağzına kadar dolu olduğundan serbestçe içip hareket edecek boş yer yoktur.

Evde geleneksel ve kıymetli eşyaların yanında bir de günün teknolojik yeniliklerinden olan ve modern semt Şişli'deki apartmanlarda faaliyete geçen kalorifer dikkati çeker (Ercüment Ekrem, 1341:80-83).

7. Törenler, kutlamalar

Evliyâ bu başlık altında toplanabilecek yazılarında 23 Nisan, İzmir ve İstanbul'un düşman işgalinden kurtulmasından sonra yapılan törenler ve kutlamalardan söz eder. Gazete yazıları olduğu için o günlerde güncel olan bu konuların aşağı yukarı günü gününe yazılmış olabileceğini tahmin etmekteyiz. Evliyâ'nın anlattığı 23 Nisan törenleri de ilk olması bakımından önem taşır.

23 Nisan 1923'teki bayram töreni çeşitli şenlik ve eğlencelerin düzenlendiği özel bir gündür. Bu günde hükümet daireleri, okullar, çarşı ve bedestendeki dükkânlar kapatılmış, tramvayların hareketi yasaklanmıştır. İstanbul'un her köşesi lâle bahçesi gibi süslenmiştir. Sabahın erken saatlerinden beri insanlar dalga dalga çarşı pazara dökülmüş, coşkun bir sel gibi Gülhane Bağı taraflarına aceleyle koşmaktadır. Kısa sürede etraf öyle kalabalıklaşır ki, “adam dünyası” buna derler. At meydanı, Ayasofya Meydanı ve Sarayı hiçbir zaman böyle kalabalık görmemiştir. Bu merasim 1048'de Sultan IV. Murad fermanıyla Bağdat fethine Sultanın gidişi gerçekleşmeden önce düzenlenen büyük merasime benzer.

Bu törene asker, izci, öğrenci, dük-

kân sahibi, esnaf, amele, şeyhler, kethüdalar, yiğitbaşları, çavuşlar ve piyadelerden oluşan büyük bir kalabalık katılmış, gece de çeşitli fenerler ve meşaleler yakılarak ana caddeler ve alışveriş merkezleri iki defa dolaşmıştır.

Törene şair ve yazarlar da katılır. Bunlar Ali Ekrem, Yusuf Ziya, Yahyâ Kemal, Ahmet Haşım ve Celâl Sahir'dir.

Gündüz yapılan töreni ayrıntılarıyla anlatan Evliyâ, gece düzenlenen eğlenceler hakkında da şunları söyler:

Gece halk sokaklara dökülür, imsak vaktine kadar herkes saz ve sözle vakit geçirir, can sohbetleri ve Hüseyin Baykara fasılları icra eder. Bu milli bayram gününü kutlamaktan herkes memnundur (Ercüment Ekrem, 1341:32-39).

Evliyâ ikinci olarak İzmir'in düşman işgalinden kurtulmak üzere olduğunun haberini alan İstanbullular tarafından düzenlenen kutlama törenlerini anlatır. Buna göre, düşmanın İzmir'i terketmek üzere olduğu müjdesini alan İstanbullular başını toprağa koyup şükran secdesine kapanmışlar, taze can bulmuşlardır. İstanbul bir uçtan bir uca bayrak ve sancaklarla bir lâle bahçesine dönmüş; her yerde davul-zurnalar vurulmuş, ney, zurna, tambur ve sentur ile Hüseyin Baykara fasılları yapıp gece den sehere kadar eğlenilmiş, yer gök güm güm gülmüştür.

Sevincinden bir yerde duramayan halk, bölük bölük Fatih, Sultan Ahmet, Beyazid vb. meydanlara giderek gruplar oluşturmuş, çeşitli fener ve meşaleler yakıp tekbir sesleriyle etrafi inletmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'ya dualar, Konstantin gibilere de beddualar edilmiştir.

Ayrıntılı bir biçimde anlatılan törenin bir kısmı da yabancıların yoğun olduğu Galata ve Beyoğlu semtlerinde gerçekleştirilerek gövde gösterisine dönüştürülmüştür. İzmir alayı böylece tamamlanmıştır (Ercüment Ekrem, 1925: 125-129).

Lozan Antlaşmasından sonra düşman kuvvetleri İstanbul'u terketmişlerdir. İsmet Paşa'nın yardımcılarında Adnan Paşa'nın huzuruna gelen düşman komutanları yaptıklarından dolayı özür diler ve askerlerini toplayıp giderler. Bugün, İstanbullu için bir bayram günü gibidir.

Gazeteler o sabah düşman kuvvetlerinin Dolmabahçe Meydanı'nda toplanıp veda merasimi yapacaklarını haber verince halk sevincinden ne yapacağını bilemez. Sokaklar erkenden dolar, her taraf âdetâ mahşer yeri gibi kalabalıktır. Küçük bir tören düzenlenir. Yabancı generaller askeri teftiş edip her devletin bandırasını ve Türk sancağını ayrı ayrı selamlayıp çekilirler (Ercüment Ekrem, 1925:130-234).

Büyük millet Meclisi tarafından İstanbul'u teslim almakla görevlendirilen Rafet Paşa'nın İstanbul'a gelişi de halk üzerinde bayram sevinci etkisi yaratır ve bu özel gün de kutlanır (Ercüment Ekrem, 1925: 135-138).

İsmet Paşa'nın Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonra yurda dönceği haberi üzerine karşılama töreni düzenlenir. Çatalca'ya trenle giden İstanbul'un ileri gelenleri dönüşte İsmet Paşa ile hoş sohbetler eder. Aralarında Evliyâ da vardır (Ercüment Ekrem, 1925:139-143).

Özel günler için düzenlenen bütün bu kutlama ve törenlerden 23 Nisan töreni hariç, diğerleri birer kere yapılmış, 23 Nisan töreni ise gelenekselleşmiştir.

Sonuç

Evliyâ-yı Cedid ile Zeyl-i Evliyâ-yı Cedid adlı eserlerin yazarı Ercüment Ekrem, Evliyâ-yı Sâni olarak anılmış, modern bir Evliyâ Çelebi'dir. Bu eserleri yazarak Evliyâ Çelebi'yi yirminci yüzyıla taşımıştır. Çelebi'nin nükteli ve eleştireci tavrını taklid ederek, onun gibi uzun cümleler kurmuş ve zaman zaman da olayları bir öykü gibi kurgulamıştır.

Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı zamandan o güne değin İstanbul'da meydana gelen değişiklikleri kaydederek gelecek nesillere ulaştırmayı kendine görev bilen Ercüment Ekrem, gerçekten de 1920'li yılların İstanbulunu çeşitli yönleriyle aksettirmeyi başarmıştır.

Eserler muhtevâ yönünden oldukça zengindir. Biz burada yazarın, halk bilimini ilgilendiren zevk, eğlence, oyun, dans, müzik, giyim-kuşam, yeme-içme, spor, çarşı-pazar, piknik yerleriyle ilgili hususlar, kısacası İstanbulunun o yıllardaki yaşam biçimini nasıl ortaya koyduğunu göstermek istedik. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Evliyâ'nın dolaştığı muhitlerdeki insanların yaşam tarzı ve alışkanlıklarının maddî ve kültürel yönden iyi durumda olduklarıdır. Örneğin, Evliyâ Şişli'deki apartman dairesinin döşenişi, iftar sofrası, misafir karşılanışı gibi hususları anlattığı yazısında, orayı kendi fakirhanesinden çok çok farklı bulur. Pahalı ve zevkli eşyalarla döşeli evdeki iftar sofrası da aynı zevki ve maddi gücü yansıtır. Oradaki insanlar pahalı yiyecekler yiyip mücevher zarflı fincanlarda kahve içerler. Moda sahilleri ve Kızıl Adaların sahillerinde bayanlar mayo giyer, denize girip kumsalda güneşlenir. Bu kadınların giyim-kuşamı da çok modern ve bazen pahalıdır. Yine bunlar tiyatro, sinema, bar, balo ve kulüplere gidip eğlenirler. Dans ve çay partileri düzenlerler. Her ne yaparlarsa yapsınlar bu kadınlar yere göre giyinip davranmasını bilen görgülü kadınlardır.

Eserlerde, özellikle Zeyl'de geleneksel olan bazı değer ve alışkanlıklardan da söz edilir. Örneğin, İstanbul'un çayhane ve kahvehanelerinde bazı geleneklerin hâlâ devam ettiği görülür. Buralarda ilim-irfan sahiplerinin buluşup sohbet etmesi, ilim ve kalem erbabının kokulu çay ve nargile içerek dinlenmesi, zurna, nekkare ile çingene üstadların fa-

sıllar yapması, Hüseyin Baykara fasılları vb. piknik, mesire, çarşı pazara güzel giyinilerek gidilmesi, Büyükçarşı'da esnafın özellikle bayanları alışverişe teşvik için nazikâne lâf atmaları da gelenekselleşmiştir.

Ercüment Ekrem 1920'li yılların geleneksel ile modern birarada yaşayan İstanbul'unun yaşam tarzını, alışkanlık ve davranışlarını nüktedan bir bakış açısıyla anlatmaya çalıştığı bu iki eseriyle edebiyatımızda Evliya Çelebi geleneğini sürdürmüştür.

NOTLAR

¹ Hüseyin Baykara, lâkâbı Ebu'l-gazi, tam adı: Hüseyin Bin Gıyaseddin Mansur Bin Baykara (d.Haziran 1438, Herat, ö-4 Mayıs 1506, Baba İlahi, Herat yakınları). Timurlu hükümdarı ve şair. Taht kavgaları ve savaşlarla geçen uzun saltanat döneminde bilim, sanat ve edebiyatta büyük gelişmeler sağlanmıştır.

Timurlu soyunun son büyük hükümdarı olan H.Baykara, Türk kültürünün Çin, Kuzey Asya ve hatta Hind etkilerini özümleyerek parlak bir düzeye ulaşmasında önemli rol oynamıştır. Herat'taki sarayını canlı bir bilim merkezi durumuna getirmiş, döneminin önde gelen düşünür ve sanatçıları koruma altına almış ve onların yakınlıklarını kazanmıştır. (...) Hüseyin mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler de yazan H. Baykara'nın Türkçe şiirleri Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara adıyla yayınlanmıştır (Ana Britannica 1993:316, Türk Ans. 1971:416).

² Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü birimi; 75-90 cm. arasında değişen şekilleri vardır (Devellioğlu, 1978:1430).

³ Bir çeşit sert meyve.

KAYNAKLAR

Ana Britannica (1993) "Hüseyin Baykara" c:11, s:316.

Ana Britannica (1993) "Direkler Arası", c:7, s:307-308.

Devellioğlu, Ferit (1978) Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat.

Ercüment Ekrem (1338-1340) Evliyâ-yı Cedid Şehzadebaşı: Evkaf Matbaası.

Ercüment Ekrem (1341) Zeyl-i Evliyâ-yı Cedid, İstanbul: Kanaat Matbaası.

Türk Ansiklopedisi (1971) "Hüseyin Baykara" c:19, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.